

O STUDENTIMA
I
DRUGIM DEMONIMA

ETNOGRAFIJA STUDENTSKOG PROTESTA
1996/97

ZBORNİK RADOVA STUDENATA ETNOLOGIJE I ANTROPOLOGIJE
FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

Priredile:
Gordana GORUNOVIĆ
Ildiko ERDEI

Beograd
1997

UVOD

ILI

ŠETAJUĆI UNAZAD

Devet meseci nakon građanskog i studentskog protesta koji je promenio predstave sveta o Srbiji i Srbije o sebi samoj, pištaljke i talambasi ponovo su, krajem septembra 1997. godine, odjekivali ulicama Beograda. Ovoga puta, za razliku od prošle zime, buka je označavala kraj jednog političkog saveza koji je, samo nekoliko meseci ranije, mobilisao ogroman potencijal energije i nadanja građana Srbije. Na čelu protestne povorke koja je nastojala da evocira duh zimušnjih šetnji, našli su se, ovoga puta u izmenjenim ulogama, lideri Studentskog protesta 1996/97. I mada je izgledalo kao da je svesno bio upošljen magijski princip da je "slično trebalo da izazove slično", "duh" ovoga puta nije izašao iz boce. Možda zbog toga što su se pozicije nekadašnjih aktera bitno promenile i što je iluzija o spontanosti i moći koja proističe iz nepredvidivosti događaja iščilela u susretu sa licem nove stvarnosti. A u njoj, postprotestnoj stvarnosti, "revolucija" je pokazala svoje drugo lice: heroji ulica, blagoglagoljivi ideolozi Studentskog protesta i harizmatični "Gavroš", u kožnoj jakni, sa studentskih "barikada", nakon protesta ubrzo su se "preobukli" u odela prigodnijeg oblika, krojena po meri u kojoj su oni videli svoje nove društvene uloge. Osnovan je Studentski parlament, čija su prva zasedanja izazivala tužne asocijacije na sednice njihovog republičkog parnjaka, članovi najužeg rukovodstva Protesta distancirali su se od ove organizacije i formirali Studentski politički klub, sa naglašenom tendencijom učešća u "velikoj" politici i držanjem strane jednoj od političkih opcija na političkoj sceni Srbije. Ogromna, potencijalno subverzivna energija, oslobođena tokom Protesta 1996/97, institucionalizovana je u apsolutnoj srazmeri sa intenzitetom *communitasa*, osećanja nesputane energije i nehijerarhizovane bliskosti, koja se dešavala tokom Protesta. Viktor Turner, antropolog, jedan od najboljih znalaca dinamike društvenih i pozorišnih drama, procesa krize i katarze, napisao je u delu "Ritualni proces: Struktura i antistruktura"¹ da nijedno društvo ne može da funkcioniše bez neprestane smene perioda čvrste strukturiranosti i lagodne, čak i potencijalno desruktivne antistrukture, koja se često ispoljava kroz

¹ V. Turner, *The Ritual Process: Structure and Antistructure*, Cornell Paperback, 1982.

ritualnu praksu. Tarner primećuje da što su ideali i praksa *communitasa* intenzivniji i življi, to je *strukturiranje* koje sledi na hijerarhizovanijim i čvršćim osnovama. Klica drugog lica "revolucije" začeta je, dakle, u vreme njenog najintenzivnijeg delovanja.

Brojne studentske asocijacije koje su, neposredno ili posredno, proizašle iz Studentskog protesta 1996/97, i niz organizacija sa jasnim političkim predznakom i ambicijama za učešće na političkoj sceni osobenost su poslednjeg studentskog protesta, u odnosu na prethodne. Ipak, svi studentski protesti koji su se, od početka devedesetih dešavali u Beogradu i Srbiji, deo su istog, globalnog procesa post-komunističke transformacije društava Centralne i Istočne Evrope. Svaki od njih dešavao se u sklopu širih političkih protesta, ali je nastojao da u okviru njih zadrži ekvidistancu u odnosu na suprotstavljene strane, postavi se kao zastupnih opštijih, etičkih principa pravde, istine, nenasilja i formuliše poziciju koja će, eventualno, poslužiti kao most za premošćavanje "uzburkanih voda" aktuelne stvarnosti. "Plišana evolucija" u martu 1991. promovisala je nov način političke artikulacije i čitav niz političkih simbola učinila široko upotrebljavanim. Oblik političke svetkovine ušao je, posredstvom beogradskih studenata, u političku kulturu i praksu u Srbiji. Naredni protesti samo su dalje razvijali ovaj oblik političke ritualizacije, koji su odlikovali vezivanje za određeno ("domaće") mesto, trajanje u vremenu i prostoru, elementi svetkovanja i ludičke aktivnosti, stvaralaštvo. Studentski protest 1992. uveo je kao novinu šetnju, kao sredstvo detektovanja "prostora moći i represije", a ovaj oblik studentske legitimacije i komunikacije, inaugurisan "Zatvorskom šetnjom" i "Piknikom na Dedinju", jula 1992, svoj vrhunac doživljava tokom građanskih i studentskih protesta 1996/97, kada širom Srbije "šeta" gotovo pola miliona građana.

Kako odoleti takvom događaju? Kako se ne upustiti u njegovo istraživanje kada se mogu prepoznati svi ključni pojmovi discipline kojoj pripadamo: protestna tradicija, mitologija protesta, protestne navike i rutine, značenja koja dele učesnici protesta, strukturiranje i distribucija moći unutar protestne zajednice, protestni rituali - kultura protesta. Sva je prilika da takav izazov stvarnosti nikako nismo smele da propustimo, pa smo rešile da se upustimo u pisanje protestne etnografije. Kada kažemo etnografija, mislimo na etnografiju kako je shvata Kliford Girc, na "zgusnuti opis" ("thick description") događaja koji u sebi sadrži interpretaciju i nužnu rekonstrukciju šireg spleta raznovrsnih okolnosti u kojima se dešava posmatrani događaj i kroz koji se može pratiti "dinamični dijalog između teksta (događaja samog) i konteksta (šireg društvenog sklopa)".²

² D. Cannadine, "The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and 'The Invention of Tradition', c. 1820-1977", u E. Hobsbawm, T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983, 101-165.

Pisanje etnografije Studentskog protesta 1996/97. godine u Beogradu "kao na kao terenu", da upotrebimo duhovitu i prikladnu formulaciju iskustva inicijacije iz pera Miloša Milenkovića, neminovno je čin (re)konstrukcije događaja, njihovog toka, vremensko-prostornih okvira i znčenja, prevashodno kao značenja za nas koji smo njihovi protagonisti i svedoci. Ovaj postupak rekonstrukcije konteksta važi kako u trenutku kada se događaj začinje i postupno razvija, tako i sada (osobito sada) kada je usled protoka nepovratnog hronološkog vremena otpremljen u prošlost i carstvo antropoloških uspomena. Otuda je pisanje o Protestu iz postprotestne situacije, čak i kada se pismo naših studenata, istraživača i interpretatora koristi lukavstvom takozvanog etnografskog prezenta, svojevrсно putovanje kroz vreme, intelektualno kretanje unazad, fantazijom vodena "šetnja" u blisku prošlost. Istovremeno, pokušaj stvaranja protestne etnografije kao protekstualna najava etnografije *stvarnog* i *proživljenog* - gde su *stvarno* i *proživljeno* predstavljeni objektivnim formama kolektivnog delovanja učesnika ovog političkog događaja (strategija i organizacija), i njihovim simbolički konstruisanim i posredovanim (inter)akcijama u komunikaciji sa javnošću tokom četiri meseca "kolektivne uzavrelosti"- može biti shvaćen naprosto kao odjek protestnog vremena, njegov završni čin ili novi događaj. Možda će ga čitaoci prepoznati i protumačiti samo kao još jednu od mnogobrojnih "slika" koje je protekli Studentski protest porodilo iz sebe i o sebi da bi je odaslao drugima. U tom slučaju će se i ova kaleidoskopska slika njegovih etnoeksplicacija i mogućih značenja, emitovana iz istog izvora - iz arsenala studentskog "plemena" sa njegovim "klanovima" i "poglavicama" (terminologija koju u radu "Poglavica i njegovo pleme ili Da li je došlo vreme novog tribalizma?" koristi Vesna Madžoski), delimično "antropologizovanim" informantima i "prevodiocima" - svrstati u isti red sa dokumentarnom građom i artefaktima, kao što su to poruke na lecima i transparentima, pištaljke, maske i ostali rekviziti, ili grupne fotografije na kojima su zabeležene sekvence rituala, uličnih svetkovina i procesija.

Jedan od stvarnih rizika i epifenomena ovakvog pokušaja dešifrovanja značenja Studentskog protesta od strane njegovih neposrednih i katkad pristrasnih učesnika, kojima nedostaje potrebna doza kritičke distance i stručnosti, jeste perpetuiranje postojećih auto-stereotipa studentske Mi grupe i njenih stereotipa o "drugima" umesto njihove demistifikacije i demitologizacije. Moguće čitanje našeg poduhvata kao pretencioznog, a njegovih ishoda (nadamo se, ne i "ispada") - studentskih radova u ovom Zborniku - kao nedorečenih, iznutra protivurečnih, ideološki obojenih ili međusobno neusklađenih u tematskom, jezičko-stilskom i stručnom pogledu, trebalo bi ipak da vodi računa o početnim namerama urednica i samih autora, objektivnim uslovima u kojima su istraživanja vršena i dilemama koje su odatle proizašle.

Krajem novembra 1996. godine spontano smo se okupili mi asistenti i studenti II i III godine Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu sa željom da u novonastaloj, vanrednoj situaciji, kada se učionica "izmestila" u prostoru i vremenu i preselila na ulice, nastavimo rad. Rečeno žargonom naše profesije, želeli smo "da radimo teren". Kategorički imperativ discipline koju studiramo i čiji govor (formalni jezik) upražnjavamo u učionicama nalaže da se u nekom trenutku iz njih izade, napolje, u stvarni život, među žive ljude, na teren. Postoji, dakle, jedan takav trenutak koji se spolja nametne, u formi nastavnim planom predviđene terenske prakse u nekoj ruralnoj ili urbanoj sredini, ili se, pak, spontano ukaže i prepoznata. Tada se od nas, bivših i sadašnjih studenata etnologije i antropologije, očekuje da, makar i nedovoljno pripremljeni, to jest teorijsko-metodološki obučeni i upućeni u tajne "zanata" zvanog *fieldwork*, primenimo neke od usvojenih informativnih sadržaja, kategorijalnog aparata i tehnika naše discipline u sagledavanju određene pojave ili problema. Naši studenti su taj trenutak prepoznali, tako reći "uhvatili", gotovo istovremeno osluškujući sebe i okruženje, prepoznajući potrebu sopstvenog prepuštanja ritmu tekućih događaja i "buke" i upuštanja u avanturu njihove eksplikacije i interpretacije.

U samom početku Protesta i tokom njegovog višemesečnog trajanja delili smo, uz razumljive oscilacije u intenzitetu, neodređeno i opojno osećanje da prisustvujemo nečemu veoma bitnom, radanju nečeg novog u političkom, kulturnom, moralnom domenu društvenog života, možda i prekretnom za sve nas, kako za akademsku sredinu i zajednicu tako i za globalno društvo, za koje je pojam krize odavno postao paradigmatičan, tako reći "totalna činjenica". Osetili smo se moralno i profesionalno odgovornim pred skupom raznorodnih, a isprepletenih zahteva: da se odazovemo pozivu događaja, tim pre što se on odvija na naše oči, ovde-i-sada, tako reći na našem "kućnom", univerzitetskom pragu i uz naše učešće ili prisustvo; da se odazovemo diskretnom pozivu discipline "u nama". Drugim rečima, jedna eksperimentalna socio-kulturna situacija, jedinstvena a potencijalno ponovljiva, koju je proizvelo kolektivno delovanje studenata Univerziteta u Beogradu, bila je zgodan povod da, sa malo ili nimalo iskustva u praćenju sličnih, masovnih, političkih fenomena, započnemo antropološko-metodološki eksperiment nad samima sobom.

Tako je postepeno i pod našim rukovodstvom zaživela neformalna radionica studenata zainteresovanih za praćenje toka Protesta u njegovom kontinuitetu, iz dana u dan, potom iz meseca u mesec - pri čemu se unapred nije moglo znati ni kada ni kako će se on završiti - prikupljanje dokumentarne građe iz različitih izvora i kombinovanim tehnikama (slobodni razgovori sa "šetačima", posmatranje sa učestvovanjem, ankete na manjim uzorcima i nestruktuirani

intervjui) i njeno tumačenje. Našli smo se odjednom i ne tražeći u dvostrukoj, ambivalencijom obeleženoj ulozi učesnika i posmatrača. Prihvatili smo spontano ponudenu mogućnost da svojim priključivanjem, prikopčavanjem na "tekući početak"³ i nepredvidivi tok jedne improvizovane (improvizujuće) "priče", u kojoj su studenti bili - ili su tako o sebi mislili - i autori i glavni likovi, proživimo ujedno sopstvenu inicijaciju, naš "privatni" obred prelaza u disciplinu. To nije bilo ni lako ni bezbolno. Kao i svako novo iskustvo, ukoliko je zaista proživljeno, i ovo traži vreme, da bi se nakon jedne liminalne faze (latencije i inkubacije) konačno artikulisalo kao svesnost i znanje. Temeljna ambivalentna situacija dvojne uloge, koja nalaže da se bude u masi i da se ostane izvan, da se doživi pripadnost grupi i da se "ostane svoj", bila je predmet naših diskusija, polemika i dilema tokom praćenja protestnih zbivanja i pripremnih radova u procesu nastajanja rukopisa, da bi konačno utisnula pečat gotovo svim autorskim tekstovima.

Uloga studenta-istraživača kao učesnika može da varira - od aktivnog sudelovanja u svakodnevnim protestnim zbivanjima, šetnjama i ritualnim akcijama do angažovanog rada i preuzimanja funkcije u nekoj službi unutar organizacione infrastrukture Protesta. U ovom drugom slučaju, aktivna uloga učesnika i pripadnika studentskog "establišmenta", koji svoju deskripciju ili interpretaciju zasniva na "pogledu iznutra", se ili otvoreno priznaje (Jelena Erčić, "Urbana gerila" ili "Anđeli čuvari"- Struktura i uloga Studentskog obezbeđenja u okviru Studentskog protesta 1996/97.), ili se namerno prećutkuje i stavlja u zagrade, kako bi se na taj način postigla izvesna distanca u pristupu problemu nastanka i funkcionisanja organizacije (Maša Vukanović, "SP '96/97. BG.YU. - FAC. TOTUM. FILEŠ: faktografija Studentskog protesta 1996/97")⁴. Katkad je ambivalentna situacija učesnika-posmatrača, kao neposredni povod i predmet (samo)refleksije autora, analitički osvešćena i zadobija centralnu poziciju, kao u "bricolage" tekstu Miloša Milenkovića. Njegov metaforični naslov "Oil-on-canvas" i dovoljno informativni podnaslov "Student etnologije i antropologije kao učesnik-ekspert: između ambivalencije i strukovnog imperativa", mogli bi da posluže kao lajtmotiv naših zajedničkih nastojanja i očekivane inicijacije.

Prateći organizaciju Studentskog protesta 1996/97, iskaze učesnika, procese donošenja i sprovođenja odluka, rute šetnji, teme dnevnih akcija i vidove komunikacije sa okruženjem, naši studenti su

³ P. Sloterdajk, *Tetovirani život*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1991.

⁴ Prilikom opisivanja organizacije (službi i odbora) autorka namerno prelazi preko svoje uloge pokretača službe za nabavku i distribuciju hrane, nastojeći da što objektivnije izloži ovaj aspekt četvoromesečnog života na fakultetima. Može biti anegdotski zanimljiv podatak da je učionica Filozofskog fakulteta namencijena službi Prehrane bila omiljeno okupljalište gladnih i žednih studenata (hrane i pića, koliko i informacija i tračeva) i da je stekla popularne epitete poput "Čadava mehaua", "Trovačnica kod Maše i Nataše" ili jednostavno "Kuhinja".

nastojali da tekstualizuju svoja viđenja mehanizama postizanja strateškog konsenzusa, kreiranja novih i upotrebe postojećih simbola u interakciji heterogenih motivacija i jedinstvenosti zajedničkog političkog nastupa studenata prema javnosti. Etnografija Protesta se zasniva na intervjuima, opservaciji, analizi propagandnog materijala i transparenata, foto-dokumentaciji, kao i na učešću u samoj organizaciji Protesta.

Ne manju teškoću od napora kojeg smo ulagali da bismo osvestili svoju, ambivalencijom obeleženu, ulogu posmatrača i posmatranih ujedno, predstavljali su "finalni radovi", koji su se odnosili na grupisanje tekstova u posebne celine, odnosno posao struktuiranja Zbornika. Radovi koji su se našli pred nama, odslikavali su mnogostrukost individualnih univerzuma autora, određenih tematskim preferencijama, teorijsko-metodološkim konceptima (ukoliko se uopšte o tome može govoriti kao svesnim, brižljivo planiranim i odgovornim zahvatima, a ne o intuitivnim uvidima), stilsko-jezičkom kompetencijom, upućenošću u relevantnu literaturu, pa i odlukom o stepenu ozbiljnosti kojom će se posvetiti započetom poslu. Razmatranje je katkada predstavljalo podražavanje "strogo" analitičkog postupka ili, pak, oslanjanje na neki od postojećih interpretativnih modela (npr. "obred prelaza"), katkad otvoreno pristrasno "učitavanje" sopstvenih iskustava, vrednosnih stavova i ideoloških orijentacija (etičko-filozofskih, religijskih, političkih i estetskih nazora). Opštem "šarenilu" doprinosi i upotreba dva zvanična pisma, latinice i ćirilice. Izbor pisma, prepusten autorima, donekle odslikava atmosferu samog Protesta, njegovo osciliranje između "ćirilice", kao jednog od bitnih i subjektivno doživljenih parametara ("amblema") etno-nacionalnog i kulturnog identiteta većine učesnika, i "latinice" kao pisma i oznake šire, otvorene zajednice kosmopolitsko-civilizacijskog duha i "ukusa". Ova "mozaičnost" u pristupu, kombinovana sa sklonošću za individualnim intelektualnim avanturizmom, oličenim u traganju i želji za "osvajanjem" raznorodnih, često veoma apstraktnih oblasti znanja, učinila je da se u mnogima od radova Studentski protest pokaže kao dobar trenutni povod za preispitivanje granica sopstvenog korpusa znanja i naznačavanje kontura sopstvenog intelektualnog profila u sadašnjem trenutku. Ova heterogenost koja se sa jedne strane može (i to s pravom) čitati kao rezultat nepostojanja konzistentnog istraživačkog programa, jasno definisanog istraživačkog cilja i precizno naznačenih problema, s druge strane može biti čitljiva u terminima poslednjih talasa "plime" intelektualnih strujanja studenata, što će se, nakon inicijacije u disciplinu i usvajanja kategorijalnog i problemskog aparata, verovatno povući u "obale i rukavce" široke etnološke i antropološke delte. U tom okviru i atmosferi nastale radove, na kraju smo svrstale u četiri celine.

Pod naslovom Strategija i organizacija Protesta nalaze se radovi koji na različite načine ocrtavaju formalnu i neformalnu institucio-

nalizaciju Protesta. Odnosu između heterogenog ideološkog i političkog profila učesnika i postignutog strateškog konsenzusa među njima posvećen je rad Vladimira Ribića pod naslovom "Studentski protest 1996/97. između političke heterogenosti i strateškog konsenzusa".

Najveći broj studentskih radova odnosi se na različite vidove simboličke interakcije, kako unutar same studentske grupacije, tako i između "aktivnih učesnika", što je uloga koja pripada studentima, i "publike", oličene u građanstvu koje se solidariše sa njima i podržava ih, bilo iz "partera", sa "galerije", ili pridružujući im se u masovnim procesijama i svetkovinama, na gigantskoj sceni što je čini Grad. Upotreba simbola u okviru "govora" koji pripadaju danas razdvojenim sferama ljudskog iskustva, politici, ritualu i teatru, i interpretiranje protestnog iskustva u terminima strukturalističkih paradigmi u različitim domenima (jezik, ritual, prostorna konfiguracija) u nekima od njih (Petar Dekić, "Transparent u prostoru sužene ideologije ili Kako misli Protest?"; Nataša Stojanović, "Igre (bez) granica: socio-političke i prostorne granice Studentskog protesta 1996/97."; Vesna Gajović, "Studentski protest u svetlu obreda prelaza") ono je što povezuje radove u okviru podnaslova Simbolizacija, ritualizacija, teatralizacija. U ovom poglavlju nalazi se i rad Ivane Blagojević, nastao kao pokušaj etnoeksplicacije jedne od najznačajnijih studentskih akcija "Kordonom protiv kordona" ("Moratorijum - 19.1.'97 - 27.1.'97.), kao i pokušaj prikazivanja Protesta kroz interpretativnu mrežu pozorišnog iskustva i jezika, koji je učinila Lea David ("Teatralizacija Studentskog protesta").

Radovi Vuka Maksimovića ("Dies Irae") i Mihaila Smiljanića ("Crkva i Studentski protest - Studentski protest viđen očima studenta teologije i antropologije") iz različitih pozicija i sa različitim aspiracijama ukazuju na jedno od mogućih čitanja Protesta, koje je rezultat njegove inskripcije u koordinate metafizičkog prostora-vremena. U Smiljanićevom radu analizira se odnos Srpske pravoslavne crkve i Protesta (na dogmatskom planu, ali i u konkretnom kontekstu aktuelnih zbivanja). Maksimović potencijalne domete i neostvarene efekte Protesta interpretira u terminima jungovsko-hamvaševske referentne mreže, kao put ka mogućoj (a po njegovom mišljenju nedosegnutoj) katarzi na putu ka individualnom ostvarenju i kolektivnom sazrevanju. Stoga su ovi radovi svrstani pod odrednicu Križa i/ili katarza.

"Usamljen" u poglavlju pod nazivom Protekst, rad Miloša Milenkovića pod naslovom "Oil-on-canvass" zatvara naš Zbornik. Iza ove teško prevodive igre rečima krije se semantička konstrukcija dobijena ukrštanjem likovnog i verbalnog koda: tehnike "uljem na platnu" i tehnike "ispitivanja", "istraživanja" tekst(ure) Protesta. Podnaslov - "Student etnologije/antropologije kao učesnik-ekspert: između ambivalencije i strukovnog imperativa", može čitaoca navesti na čuđenje što se ovaj rad umesto na početku Zbornika, kao mogući

protekst ili prolegomena, našao na njegovom kraju, kao prolog. Jedno od mogućih opravdanja ovakvog opredeljenja ponudio je sam autor u sopstvenom Termniku neologizama (s.v. dentekst) primetivši da "(...) se datum protestnog, tekstnog i izdavačkog ponašanja slažu mitski", budući da ovi događaji pripadaju različitim vremenskim odseccima i da između njih posreduje postprotestni, letnji "zaborav". Pored ovog spoljašnjeg razloga koji pripada domenu istoričnosti, postoji i unutrašnji: on proizilazi iz naravi ovog osobenog autorskog, "antropografskog" (autobiografsko-antropološko-interpretativnog) teksta, njegove herme(neu)tičnosti i aluzivnosti kako na planu jezika, pisma i stila, tako i značenja.

Koristimo ovu priliku da se još jednom i javno zahvalimo svim institucijama i pojedincima koji su omogućili i doprineli realizaciji ovog projekta. Izrazе najdublje zahvalnosti upućujemo Fondu za otvoreno društvo u Beogradu bez čijeg razumevanja za ovu vrstu studentske inicijative i finansijske podrške ("Program podrške visokom školstvu i studentskim inicijativama"); zbornik radova "O studentima i Drugim demonima: etnografija Studentskog protesta 1996/97" najverovatnije ne bi ugledao svetlost dana. Posebnu zahvalnost dugujemo recenzentima dr Žarani Papić (Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet) i dr Ivanu Coloviću (Etnografski institut SANU), koji su pokazali spremnost da svojim naučnim autoritetom i ugledom podrže ovaj eksperimentalni studentski projekat, preporuče ga Fondu za otvoreno društvo kao zanimljiv i relevantan, i na taj način u mnogome doprinesu publikovanju njegovih rezultata. Zahvaljujemo se: Centru za etnološko-antropološka istraživanja Filozofskog fakulteta (pri Odeljenju za etnologiju i antropologiju), posebno njegovom sekretaru mr Radomiru Rakiću koji nam je u više navrata pomogao, kako konstruktivnim sugestijama tako i praktičnim intervencijama prilikom kompjuterske pripreme tekstova; Upravi Filozofskog fakulteta i Dekanu prof. dr Mariji Bogdanović, kolegama i kolegincama sa Odeljenja za etnologiju i antropologiju na profesionalnom poverenju koje su nam ukazali; Izdavačkom preduzeću "Signature" i njegovom direktoru g-đi Mileni Šećerović na izvanrednoj saradnji, predusretljivosti i angažmanu u procesu uobličavanja i dizajniranja ove knjige.

Ovo je prilika da se zahvalimo i studentima koji su učestvovali u početnoj etapi istraživanja (prikupljanje građe): Danijeli Filipović, Doši Zlatanoviću, Ani Čakić i Aleksandru Pavloviću. Posebno priznanje zaslužuju naši mladi autori, studenti etnologije i antropologije: da nije bilo njihove prijemčivosti za društvena zbivanja, ljudske i intelektualne odgovornosti i zabrinutosti, odvažnosti da se

upuste u tumačenje nekih aspekata jednog ovako kompleksnog socio-kulturno-političkog fenomena kakav je bio protekli Studentski protest, ne bi bilo ni njihovih radova ni ovog Zbornika; a javnost bi bila uskraćena za ovaj mozaik, katkad subjektivnih, naivnih i pristrasnih tumačenja, ali svakako *izvornih* (sa izvora poteklih) viđenja jednog tipa *communitasa* koji je u periodu od 22. novembra 1996. do 20. marta 1997. demonstrirao neposrednu vidljivost, kolektivnu solidarnost i odgovornost, kreativnost i komunikabilnost.

Nakon svega proživljenog, zasićenost i umor delimično opravdavaju rezignaciju i skepticizam "istorijskog uma". Poput sličnih eksplozivnih, masovnih fenomena-događaja u sadašnjosti, i Studentski protest ostaje zatvoren u "kratko vreme" - "vreme po meri pojedinaca, svakidašnjeg života, naših iluzija, naših brzih sagledavanja događaja (...)"⁵. Da se poslužimo Brodelovim metaforama, "vatra" koju je Protest ukresao videla se na daleko, ali je brzo zgasnula; njen "dim" koji je obavijao umove savremenika, očevidaca i učesnika, i onemogućavao jasno sagledavanje dubokih tokova, rasplinuo se u magli nadolazećeg. Pouka koju čuveni francuski istoričar upućuje istraživačima događajne istorije opominje nas da uvek iznova sebi postavljamo pitanja: da li su "najautentičniji" akteri društvenih zbivanja oni koji su i najvidljiviji i najbučniji, i šta je sa onima koji se ne vide i ne čuju? Jer "buka (je) u modi", ali su mode prolazne, doduše i ciklične.

Od sada pa nadalje ova knjiga dobija vlastiti život i sudbinu na koju mi više ne možemo da utičemo.

U Beogradu,
novembra 1997.

Gordana Gorunović
Ildiko Erdei

⁵ F. Brodel, *Spisi o istoriji*, SKZ, Beograd, 1992, 89.

I

STRATEGIJA
I
ORGANIZACIJA PROTESTA

Vladimir Ribić

STUDENSKI PROTEST 1996/97. IZMEĐU POLITIČKE HETEROGENOSTI I STRATEŠKOG KONSENZUSA

Pišući o demonstracijama japanskih studenata Bart je (Barthes, 1989: 143-147) naglašavao ritualizovanost nasilja koje je bilo osnova svih uličnih akcija ovih boraca protiv rata u Vijetnamu. Sistem znakova koji je emanirao iz ovih strateški osmišljenih i rigidno sprovedenih borbenih činova, pre svega je predstavljao negaciju zapadnjačkog shvatanja nasilja kao događaja kome je imanentna spontanost i improvizacija. On nije prevazilazio prostorne i vremenske granice strateškog cilja određene akcije. Čak su se i parole, koje su studenti-vojnici uzvikivali, krećući se u svojim borbenim formacijama, ticale prostora, vremena, aktera i ciljeva konkretnog događaja, a ne i šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Nikakve slobode individualnog delovanja tu nije bilo, nego je sve bilo podređeno svedenosti i pragmatičnosti ovih uličnih rituala.

Nepostojanje ovakve ideološke unisonosti i rigidnosti forme u protestu beogradskih studenata lako je uočljivo već na osnovu površne opservacije. Istinitost moje pretpostavke da je uzrok tome politička heterogenost učesnika Protesta potvrđena je i u razgovoru sa njima. Na osnovu njihovih odgovora na pitanja koja se tiču političkih i ideoloških stavova, zaključio sam da među studentima ima desničara, ali i levičara, nacionalista, ali i pacifista, klerikalaca, ali i ateista. Tako je jedna studentkinja prve godine istorije umetnosti primetila da su svi tu i da "samo još nedostaju hodočasnici koji se bičuju i Kju Kluks Klan".¹

¹ Umesto da nastojim da tačno odredim raspon ideoloških stavova učesnika Studentskog protesta 1996/97, usmerio sam pažnju na njegovu strategiju, želeći da ustanovim šta je to zbog čega u njemu pristaju da učestvuju i student IV godine filozofije koji sebe smatra "demohrišćaninom i umerenim klerikalcem", kao i student I godine sociologije koji za sebe kaže da je "liberalno-anarhični hrišćanski komunista". Da bih to uspeo, intervjuisao sam dvanaest studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu (razgovori su vođeni u zgradi ovog fakulteta, posle protestnih šetnji) i primenio metod opservacije sa participacijom. Građu za ovaj rad sam pronašao i u brojnim lećima deljenim tokom Protesta, kao i u tri njegova glasila (bilo ih je više): PROTEST TRI-BUNE, PROTEST i BOO!!! Zvanično glasilo Studentskog protesta 96/97.

Ono što svim ovim različitim individuama omogućava da nastupaju zajedno jeste strateški konsenzus postignut na nivou čitavog Protesta. Pragmatični i realni zahtevi, sredstva kojima će se doći do njihovog ostvarenja, ideološka nedefinisanost Protesta, insistiranje na poštovanju fundamentalnih pravnih, moralnih i civilizacijskih principa, kao i nacionalizam očišćen od šovinističkih stavova, jesu osnovni elementi strateškog konsenzusa. Upravo su oni uslov masovnosti učesnika Protesta i njegove komunikabilnosti sa ostatkom društva.

Studentski zahtevi iz 1968. godine bili su uopšteni, ali i ideološki rigidni, a oni iz 1992. konkretni, ali pretenciozni. U junu 1968. studenti su zahtevali, između ostalog, i: dosledno primenjivanje socijalističkog principa raspodele prema radu, akciju protiv sticanja imovine na nesocijalistički način, likvidiranje privilegija u društvu, izradu dugoročne koncepcije razvoja zemlje radi rešavanja problema nezaposlenosti, brže uspostavljanje samoupravnih odnosa u društvu i otklanjanje birokratskih snaga, sprečavanje svih pokušaja da se društvena svojina dezintegriše i njenog izrođavanja u akcionarsku svojinu, stvaranje takvih odnosa u kulturi koji će da onemoguće njenu komercijalizaciju, ali i omogućće pristupačnost njenih dobara i stvaralaštva svima, da socijalna struktura studenata odgovara strukturi društva i jačanje uticaja nauke, Univerziteta i studenata na formiranje osnovnih shvatanja o putevima i oblicima društvenog i privrednog razvoja (Arsić i Marković, 1988: 109-111).

Studentski protest 1992. godine dogodio se neposredno pošto je Savet bezbednosti UN uveo sankcije prema Jugoslaviji. Iako heterogenih političkih uverenja (Popadić, 1997: 72-74), studenti su formulisali izuzetno ambiciozne zahteve. Te 1992. studentski zahtevi su bili: "raspuštanje republičke skupštine i vlade, ostavka predsednika republike S. Miloševića, formiranje vlade nacionalnog spasa i raspisivanja izbora" (isto: 69).

Studentski protest 1996/97. istakao je tri konkretna i ostvariva zahteva, koji su više puta modifikovani u skladu sa događajima, ali čija je suština ostajala ista. Na početku Protesta studenti su zahtevali:

“1. Formiranje republičke izborne komisije, sastavljene na paritetnom principu od predstavnika stranaka koje su učestvovala u drugom krugu izbora, radi objektivnog utvrđivanja izbornih rezultata.

2. Smenu rektora Univerziteta u Beogradu, prof. dr Dragutina Veličkovića, zbog obmanjivanja javnosti o karakteru naših protesta i ignoisanja naših zahteva.

3. Smenu studenta prorektora Vojina Đurđevića, koji je zaboravio da je predstavnik studenata a ne vlasti."²

Svest studenata o minimalnosti i nekapricioznosti onoga što traže vidi se najbolje u delu teksta jednog od letaka: "Tražili smo formiranje republičke izborne komisije na paritetnom principu, tražili smo da se sporazumeju u kabinetu da ne dođe do produblivanja političke krize i žrtava, tražili smo tako malo..."

Odgovor na pitanje zašto su studenti tražili "tako malo" pronašao sam ponovo u jednom od medija preko koga je Protest komunicirao sa javnošću:

"Realnost zahteva Studentskog protesta 96. je ono što ga čini pogodnim za uspeh. Takođe i dešavanja u zemlji upućuju na pobeđu. Zahtev koji postavljamo je minimalan, ali pruža perspektivu, otvara mogućnost lakše smene vlasti (o onim zahtevima vezanim za Univerzitet neću ovog puta)."³

Upornost sa kojom su nastojali da se ispuni zahtev koji tek što "pruža perspektivu" i samo "otvara mogućnost lakše smene vlasti" govori o snažnijoj političkoj svesti i nacionalnom osećanju učesnika ovog protesta u odnosu na studente iz 1992. godine čiji su predstavnici kao alternativu smenjivanju vlasti eksplicirali emigriranje velikog broja svojih kolega.

Moj utisak, koji je stvoren na osnovu razgovora sa nekim učesnicima Protesta, jeste da se oni ne osećaju skućenima zbog ovakvog redukcionizma u postavljanju zahteva. Zahtevi koje bi oni dodali tiču se oslobađanja medija i Univerziteta, što, po njihovom mišljenju, predstavlja osnovni uslov za demokratizaciju društva. Neki od njih su mi naglasili da bi širenje zahteva razjedinilo studente. Postojanje ovakve tolerancije za političku heterogenost učesnika Protesta kod njih samih, direktno je suprotstavljena ideološkoj homogenosti studenata iz 1968. godine. Tog juna 1968. studenti su aplaudirali stavu da na njihovim mitinzima ima mesta samo za komuniste. (Arsić i Marković, n. d.: 95)

Strategija Studentskog protesta 1996/97. je usmerena, pre svega, ka postizanju konsenzusa, kako među njegovim učesnicima, tako i unutar čitavog društva. To je razlog zbog koga studenti svoje zahteve predstavljaju kao političke, ali ne zasnovane na konkretnoj ideologiji ili stranačkoj politici, nego na fundamentalnim i opšteprihvaćenim civilizacijskim i moralnim vrednostima. Od učesnika Protesta se ne očekuje dosledno zastupanje određene dogme, već učestvovanje

² Tekst zahteva je preuzet iz jednog od letaka deljenih tokom Protesta.

³ I. Đorđević, Zaborav '68. u '92. u: PROTEST br. 4, Beograd 23. 12. 1996.

u ponovnom uspostavljanju poremećene stabilnosti društva i onoga što ona pruža građanima. Lajt-motiv Protesta je bila reč "pravo", a sva njena značenja su navedena u jednom od letaka čiji tekst glasi: "Ne levo. Ne desno. Već pravo! Ne bezakonje. Već pravo! Pravo na ljubav. Pravo na život. Pravo izbora! Pravo! Kao prava stvar." Činjenica da se od svakog građanina može očekivati da zastupa ovakve stavove jeste jedan od faktora koji su omogućili da ovo bude najmasovniji studentski protest do sada.

Ono što je Protest učinilo tako komunikabilnim u odnosu na ostatak društva jeste način protestovanja. Svi moji ispitanici su isticali da je osnovna svrha šetnji probijanje medijske blokade i obaveštavanje građana o postojanju i ciljevima Protesta. Cilj je pridobijanje novih pristalica i društveni konsenzus, a da bi se to postiglo mora se komunicirati na odgovarajući način.

Činjenica je da je demonstrantima ostavljen veliki prostor za iskazivanje individualnosti i lične kreativnosti. Samo je na ovim demonstracijama mogao biti nošen transparent sa tekstom: "Ovo je moja parola." Međutim, postoje jasno naznačeni okviri unutar kojih studenti mogu da iskazuju svoja razmišljanja i raspoloženja. Svako mora da uvažava to da je Protest nenasilan, nadstranački i da se tiče, pre svega, građana Srbije i srpskog naroda. Ova "pravila" su od ključnog značaja za održavanje i uspeh Protesta, zato što ona omogućavaju strateški konsenzus, ne samo najvećeg dela studenata, nego i najvećeg broja građana. Oni koji su osmislili Studentski protest 1996/97. nisu želeli da od njega načine kontrakulturu, već da ga potvrde kao neodvojivi deo "moralne" većine koja ne mora biti i izborna većina. (Hobsbaum, 1996: 191-192). Tražeći podršku od intelektualaca, Srpske pravoslavne crkve, Srpske akademije nauka i umetnosti, vojske i drugih nacionalnih institucija, u borbi protiv režima koji predstavlja kulturnu malformaciju, studenti, u odnosu na društvo ne deluju revolucionarno, već korektivno.

Ova konzervativnost i "kontra-kontrakulturalnost" Studentskog protesta je bila najuočljivija u kriznim trenucima kada mu je masovnost opadala i kada ga je održavalo njegovo "tvrdog jezgro" koje mu je i odredilo karakter. Policijska blokada Kolarčeve ulice od 19. do 27. januara, jedno od najvećih iskušenja za Studentski protest, uklonjena je zahvaljujući Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Nekoliko sati pre nego što će tuda da prođe svetosavska litija, režim je povukao policiju iz Kolarčeve ulice, ne želeći da se na tako rudimentaran način suprotstavi jednom od najznačajnijih i najosetljivijih nacionalnih autoriteta. Tokom ove, najduže od ukupno četiri akcije "Kordonom protiv kordona", često je manifestovan, može se reći, neokonzer-vativni duh Protesta. U prvom redu, neposredno ispred policijskog kordona, nošeni su drveni krst i kopija ikone Trojeručice koju su studenti dobili na poklon od manastira Hilandar, a tokom ovog

uličnog nadmetanja u izdržljivosti deljen je letak sa eksplicitno nacionalističkom porukom: "Dosta nam je: Narodnih seoba, izdaja, lopovluka, nesigurnih ulica... Mi ovde ostajemo. Srbija je za Srbina svetinja!". Kao potpisnici ovog teksta su stavljani "studenti iz Kolarčeve", dok je na poleđini letka pisalo: "Mi ostajemo duže! Ovo je NAŠ grad."

Iako ni jednom nisu bili populistički intonirani, tradicionalizam i nacionalizam su značajne odrednice Studentskog protesta 1996/97. Pre svakog skupa na platou ispred Filozofskog fakulteta u Beogradu studenti su slušali Himnu svetom Savi, a jedan od njihovih lidera je pozdravljao okupljene sa tri podignuta prsta i rečima "Pomaže Bog". Tokom šetnji, u koloni su bile prisutne samo srpske zastave, dok su sve zastave stranih država uklanjane na zahtev studentskog obezbeđenja. Ovo nije važno samo za zastave velikih svetskih sila, već i za one "bezazlenije" kao što su grčka i kolumbijska. O tome govori i događaj kome sam bio svedok. Jednog od iscrpljujućih dana četvrte akcije "Kordonom protiv kordona", član studentskog obezbeđenja je zamolio mladića sa kolumbijskom zastavom da je savije ili da sa njom pređe na Trg Republike. Tamo se odvijao miting Koalicije "Zajedno", čiji su učesnici, pored srpskih, nosili i neke strane zastave. Ovde je nacionalizam Protesta poistovećen sa njegovim nadstranačkim karakterom, a to korespondira sa uverenjem velikog broja beogradskih studenata da je njihova pobuna zaslužna za mirno razrešenje društvene krize i izbegavanje građanskog rata.

Malo bolje od stranih zastava je prošla jugoslovenska zastava bez ikakvih ideoloških obeležja, koja se pojavila samo jednom, ali je odmah upućena na začelje kolone. Iza ovog prilično nespretnog čina i naizgled besmislenog preterivanja, stoji strateška svest o tome da ne sme biti nikakvog nesporazuma u komunikaciji Studentskog protesta sa javnim mnenjem Srbije. Nacionalizam je taj faktor koji može da obezbedi razumevanje najvećeg dela društva za zahteve studenata. Erik Hobsbaum za nacionalizam kaže: "Sama njegova neodređenost i nedostatak programskog sadržaja daje mu potencijalno univerzalnu podršku unutar sopstvene zajednice" (isto: 191). U istom tekstu on kaže i ovo: "Pa ipak, etnicitet može da mobilise ogromnu većinu zajednice - ukoliko njegovo obraćanje ostane dovoljno neodređeno i irelevantno" (isto: 192).

Svesno ili ne, organizatori Studentskog protesta 1996/97. su delovali u skladu sa ovakvim stavom kada su poslali delegaciju na Svesrpski narodno-crkveni sabor u Prištini, koji je održan 25. i 26. januara 1997. godine u organizaciji Srpskog pokreta otpora i Raško-prizrenske eparhije. Saša Čirić, jedan od predstavnika beogradskih studenata na tom skupu, u svom govoru je rekao: "Studentski protest nastao je kao spontani revolt protiv manipulacije ovog režima... Međutim, studentski protest nije politička organizacija koja ima jasno

i precizno definisan politički program u kome su predložena rešenja za sva bitna nacionalna i državna pitanja, pa i pitanje Kosova i Metohije. Mi nemamo te iluzije da smo pametniji od mudrih srpskih glava koje i ovde sede sa nama. Mi nismo ni dovoljno stručni ni dovoljno snažni da vas učimo i savetujemo kako razmrsiti kosovski čvor. Glavni odbor, neka vrsta skupštine SP, poslao nas je da kao zahvalni posmatrači svojim prisustvom pokažemo da je omladini i te kako stalo do mira, nacionalne i verske tolerancije i ekonomskog napredovanja Kosova i Metohije...⁴

Na kraju ovog rada, želim da navedem još jednu osobinu Studentskog protesta 1996/97. koja je u skladu sa njegovom racionalnošću i konzervativnošću - lojalnost prema institucijama i insistiranje na legalnosti. Kada je Naučno-nastavno veće Univerziteta u Beogradu, preuzimajući ingerencije Saveta univerziteta, donelo odluku o smenjivanju rektora, studenti se nisu zadovoljili ovim voluntarističkim potezom, već su insistirali na zakonski i institucionalno utemeljenom zahtevu za ostavkom. Ovakav način razmišljanja se razlikuje od revolucionarnog duha pobunjenih beogradskih studenata iz 1968. godine, koji su bili oduševljeni predlogom "da se Beogradski univerzitet ubuduće zove - Crveni univerzitet KARL MARKS." (Arsić i Marković, n. d. : 92)

Težnja za institucionalizacijom Studentskog protesta, nakon njegovog završetka, rezultovala je izborima za Studentski parlament održanim 27. marta 1997. godine. Ovo studentsko predstavničko telo je osnovano sa ciljem da se izbori za sopstveno priznanje od strane vlasti i Saveta univerziteta, kao i da dokaže nelegitimnost prorežimskog Saveza studenata.

LITERATURA:

Arsić Mirko i Marković Dragan R.

1988: '68. *Studentski bunt i društvo*, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd

Barthes, Roland

1989: *Carstvo znakova*, "August Cesarec", Zagreb

⁴ BOO!!! Zvanično glasilo Studentskog protesta 96/97, br. 8, 29. 01. 1997.

Grupa autora

1997: *'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju! Građanski i studentski protest 96/97*, Medija centar & ISI FF, Beograd

Hobsbaum, Erik

1996: *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, “Filip Višnjić”, Beograd

THE STUDENTS PROTEST 1996/97 BETWEEN POLITICAL HETEROGENEITY AND STRATEGIC CONSENSUS

The two main characteristics of the Student Protest 1996/97 were heterogeneity of its participants' political attitudes and the strategic consensus which they agreed to. Such a consensus was based on pragmatic and realistic demands, by means for their achievement, by absence of defined ideology, by insisting on respect of toward fundamental legal and moral principles and by non-chauvinistic nationalism. Also, the communicability of the Protest with the Society required the elements concerned.

A need for a wide social consensus which they were tended to, made students aware of a necessity for support of the main national institutions - Serbian Orthodox Church, Serbian Academy of Arts and Sciences and the Yugoslav Army. That was the main reason for making the Protest's conservative and traditionalistic public image.